

О.В.Банзерук,
Т.Л.Рябко

Епоха Руїни в інтерпретації Пантелєймона Куліша (історизми в романі “Чорна рада”)

Кожна епоха народжує своїх героїв. Одним із них, героєм своєї доби, був, безсумнівно, Пантелєймон Куліш - багатогранна особистість, людина енциклопедичних знань і різнобічної діяльності. Видатний прозаїк і поет, драматург і перекладач, критик і публіцист, історик і етнограф, мовознавець і культурний діяч - ось неповний перелік іпостасей його таланту. Проте найпочесніше місце в доробку П.Куліша посідає літературна творчість, зокрема жанр історичної прози.

Національне питання і проблема державної влади завжди турбувала український народ і особливо його пайкрайних представників. Перейнявся ними й П.Куліш. Постизація давньої слави України, звитяга козацтва, боротьба за гетьманську булаву та прагнення особистого щастя - усе це виразно відображено на сторінках твору українського класика.

“Чорна рада” багата на стилістичні засоби, які підкреслюють народноукраїнський колорит, якнайдетальніше відтворюють історичну добу, уславлюють козацтво. Так, роман насичений фольклорними елементами: народними прислів'ями та приказками, піснями; виразально-зображальними засобами і стилістичними фігурами. Проте найвагомішу роль у творі виконують насамперед історизми. Історизмами вважаємо лексеми, “вживані для позначення предметів, явищ і понять, які вийшли з ужитку, припинили своє існування у зв'язку з соціально-побутовими і суспільно-політичними змінами” [1, с.216].

В основі досліджуваного шару історичної лексики роману покладено семантичний кригерій, який дає підставу виділити наступні лексико-тематичні розряди (далі - Л.-Т.Г.) історизмів:

- Л.-Т.Г. назв старовинного одягу;
- Л.-Т.Г. назв козацької атрибутики і зброї;
- Л.-Т.Г. назв речей побуту;
- Л.-Т.Г. назв староукраїнських напоїв і страв;
- Л.-Т.Г. назв грошових одиниць та одиниць виміру;
- Л.-Т.Г. назв установ та організацій;
- Л.-Т.Г. назв людей за соціальним статусом, посадою або професією;
- Л.-Т.Г. імен історичних постатей.

Розглянемо докладніше виділені лексичні розряди. На разі зауважимо, що для адекватного сприйняття авторського задуму роману

сучасний читач повинен розуміти письменника й гравильно витлумачувати семантику зниклих слів, користуючись словниками. Оскільки рамки статті не дозволяють проаналізувати кожний з історизмів П.Куліша, подамо лексикографічні коментарі лише до тих лексем, які вважаємо не зрозумілими для широкого загалу.

На позначення староукраїнського вбрання письменник використовує назви верхнього одягу (опанча, бурка, жупан, кунтуш, каптан, кирея, ковнір, гаркебузи, кармазин), тканин, з яких вони виготовлялися (парча, саста, лудан, кармазин, личак); головних уборів (кобеняк, капшук, шлик, шапка-мисюрка); аксесуарів (черес, панцир тощо). Наприклад: “Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура, - не пожалував своєї састової опанчі, як тут де не взялось двос запорожців” [2, с.65]. Лексема опанча означає вид старовинного верхнього одягу у вигляді широкого плаща. У романі вживана з прикметником-конкретизатором састова, який указує на матеріал. “Словник української мови” в 11-ти т. фіксує слово саста як “гатунок тонкого англійського сукна” [т.9, с.14].

На позначення довгої вовняної опанчі уживається лексема бурка: “Довго він ворочавсь на своїй бурці...” [2, с.56]. Із семантикою старовинного верхнього чоловічого одягу, оздобленого хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва і польської шляхти [4, т.2, с.547], використовується слово жупан. Цей багатий козацький одяг виготовляли з сукна різних кольорів. Підтвердження цьому знаходимо в романі: “Минаючи і тих, хто скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявся усе далше, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких” [2, с.98]; “Сам Брюховеський стояв у голубому жупані перед своїх запорозьків” [2, с.126]. Крім них, автор описує й зелені, блакитні жупани, в які одягнене городове козацтво, і жупани-лудани, в які наказує прибратися Петрові Шраменку й Череваню козак од Гвинтовки, і жупани кармазинові, тобто зі старовинного дорогого темно-червоного сукна.

Художник слова, що відчуває його найтонші відтінки, Куліш послуговується виражальними можливостями словотвору: стилістично марковані суфікси -ок- і -ин-, приєднані до нейтральної лексеми жупан, увиразнюють контекст і спрямовують увагу читача в необхідне русло: “Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений... у синьому жупанкові, у старих полатаних шароварах, да й те на йому було позичене” [2, с.5]; “... іде супроти його середнього віку чоловік у козацькій жупанині...” [2, с.84].

Цікаво, що письменник надає деяким історичним реаліям протилежного значення, використовуючи їх із певною метою -

підкреслити соціально ієрархічну диференціацію тогочасної України. У ролі контекстуальних антонімів виступають лексеми кирея і семряга, сірячина і кармазин. Так, кирея - це "верхній довгий сукоинний одяг із відлогою, кобеняк" [4, т.4, с.152]. Горностайова кирея, що зустрічається в романі, - це багатий і дорогий козацький одяг, підбитий хутром: "... усяке багатство, усяка слава - усе воно суєта суєт; і шаблі, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками" [2, с.38]. Ту ж функцію виконує й історизм кармазин. Це і старовинне дороге темно-червоне сукно ("Виходить із царського намету боярин... Його підручники несуть царську корогув козацькому війську, кармазин, оксамит..." [2, с.121]), і одяг із такого сукна ("Інші значні люди, старшина і шляхта, покидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхом пробиралась" [2, с.130]), і ті, хто носив цей одяг ("Кармазинами мішани дражили козаків" [2, с.25]). Як бачимо, П.Куліш не просто дає назви тогочасним реаліям, а й використовує інколи їх у функції виражально-зображального засобу - тропа синекдохи - з метою підкреслення зверхності й погорди заможного козацтва, яке могло собі дозволити одяг із дорогої тканини.

На противагу лексиці, що позначає вбрання заможного козацтва й козацької верхівки, у романі стикаємося з номінаціями селянського одягу: "Дома, у Січі, ходять у семряжках да в жаканках..., а гут жупани на їх будуть лудани, шгани із дорогої састи..." [2, с.32]. Назви сірячина, сіром'яка, сіряк мотивуються ознаками "колір" і "матеріал" (бо виготовлялися зазвичай із грубого сукна сірого кольору, з якого шили й свити), що підкреслює вбогість найбільш вразливих верств населення України, якому випало ходити лише "у старій подряпаній сірячині, без пояса і без сап'янців..." [2, с.142], "... в синіх каптанах та сіряках..." [2, с.106] і йти "до війська у сіром'яці..." [2, с.74].

У творі зустрічаються і назви старовинної зброї, переважно козацької: шаблі, пешалі, сагайдаки, луки, обухи, клепи, кії, запоясники, кинджали, батог, пірначі, шнти, палі, пістолі. Наприклад: "Вийняв з-за пазухи широзлотий обушок..." [2, с.38]; "Чи не розкололи меті ляхи голови шаблями та кльпами..." [2, с.43]; "... звелів, жартуючи, погріти йому княми плечі!" [2, с.57] тощо. Історизми цієї Л.-Т.Г. виконують номінативну функцію, надаючи творові воєнного колориту, окремим епізодам - експресивного забарвлення.

Чільне місце в романі посідає семантична група зі значенням козацької атрибутики, символіки Війська Запорозького. Корогва, бунчук, булава, пірнач у Куліша виступають як "запорізькі військові клейноди", регалії, атрибути влади козацької верхівки: "Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук

полковницькі клейдонні..." [2, с.8]. "Словник української мови подає лексему клейноди як застарілу у значенні "коштовності, самоцвіти", і як історизм, що вживається лише у формі множини й означає "знаки влади, регалії" [4, т. 4, с.178]. В романі читаємо: "У першому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов" [2, с.101].

Змальовуючи життя українців у XVII ст., П.Куліш звертає увагу читача й на предмети тогочасного побуту та домашнього господарства. У творі знаходимо кубки, коновки, жбан, коряки, ковці, калку й інші посуд: "Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мізерного й лашка" [2, с.46]; "Тут у вишніській кадці місяць тісто грос разом погами" [2, с.97]; "... і все тільки ради доброго слова до ковша горілки" [2, с.54]; "... а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік" [2, с.76] тощо. Як бачимо, письменник вдається до використання застарілої лексики з метою стилістичного увиразнення українського колориту й відтворення побуту козацтва та селянства.

Поряд із номінаціями посуду вживаються й назви традиційно українських напоїв і страв, які надають їжі майже культового значення: "... горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять" [2, с.32]; "Не прохала вернутись, напиться варенухи ..." [2, с.54]; "Ще й пляшку перчаківки дістала з поділі [2, с.91]; "Зачепила рукавом срібну коховку, повну вишнівки..." [2, с.87]; "... їдять мало не саму соломаху" [2, с.88].

У художній канві роману зустрічаються й історизми Л.-Т.Г. назв споруд, а також номінації засобів пересування, що широко використовувалися в козацьку добу. Зображуючи завжди місце дії, письменник вдається не просто до інтер'єру чи екстер'єру приміщення, будівлі, помешкання, а й указує на їхнє функціональне призначення. Так, козаків він розміщує по курсях, у кадитах - князі чи інші високоповажні особи; гостей-подорожніх приймають у світлиці: "Не багато таких потовпилось би в курєні!" [2, с.46]; "... вірізано і хто світлицю збудовав, і якого року" [2, с.15]; "... а то б і не протовпивсь і до намету" [2, с.124]; "Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться" [2, с.11]; "... кидає пивовар казани в броварні" [2, с.7].

У контексті історичної доби П.Куліш вводить лексеми, що позначають назви грошових одиниць XVII ст. Наприклад: "... а між себе ділилась козацькою платою - по тридцяти злотих..." [2, с.6]; "Не раз я насипав йому шанку талярамі [2, с.54]; "не посукуцись викинуть за тебе з череса сотню дукатів [2, с.10]. Вживаються у творі й старовинні одиниці виміру (миля, верста, дікоть) і назви тогочасних податків: "Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку..." [2, с.3]; "... плати чинш, мито і чорт зразу скаже що..." [2, с.27].

Використовує автор і назви тогочасних установ та організацій, не існуючих сьогодні: волость, парафія, земства, віче. У романі читаємо: "... пороздавав їм король то на староства, то на волості" [2, с.74]; "... гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії" [2, с.5], де волость - "це управлінська організація, приміщення волосної управи" [4, т. 1, с.732] парафія - "нижча церковно-адміністративна організація" [4, т. 6, с.87].

Зустрічаються в тексті й назви установ та організацій, що стосуються життєдіяльності козацтва в різних його проявах. Тут бачимо запорозький суд, раду, леєстр, кош тощо. Історизми цієї Л.-Т.Г. виконують, як і в попередніх прикладах, номінативну функцію. Варто зазначити, що, даючи назви козацьким реаліям, П.Куліш іноді подає їх у спрощених фонетичних варіантах, намагаючись, на нашу думку, максимально наблизитися до тогочасної народної вимови, зберегти діалектний характер окремих лексем для створення яскравих мовних характеристик колоритних історичних персонажів. Так, історизм кіш він подає як кош, лексему реєстр заміняє на леєстр тощо.

Як свідчить аналіз, найбільшу групу утворюють номінації людей за соціальним статусом, професією, посадою, родом занять чи характерними рисами зовнішності й поведінки. Серед них виокремлюється найчисельніша підгрупа - назви козацьких посад: хорунжий, старшина, отаман, запорожець, козак, осавуда (осаул), восвода, кошовий, урядник, староста, війт, реєстровий, сотник, полковник тощо. Наприклад: "Се батько Пугач, старець, або дід кошовий [2, с.84]; "Знов прийде сотник чи осаул, чи там який хорунжий полковий..." [2, с.117]; "У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчуків військову корогов і бунчук" [2, с.120] тощо. Уживаються в романі й назви найвищих державних і церковних осіб: "... аж чує, що князь у Зінькові" [2, с.69]; "Гетьман, гетьман прибув!" [2, с.118]; "Ось ходімо лише до архимаандрита, до нашого порадника" [2, с.49] і т. ін.

Зустрічаються у творі й назви тогочасних професій: "А господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем" [2, с.25]; "... буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом..." [2, с.10].

Уживаються історизми і на позначення негативних рис поведінки персонажів або для вираження зневажливого ставлення автора чи героїв до зображуваного. Наприклад: "Се вже коїть не хто, як проклятуший Іванець із низовими комишниками" [2, с.30]; "... хіба не чув, що на умі в сих муگیرів?" [2, с.30]. "Словник української мови" трактує лексему комишник як "розбійник, що ховався в очеретах і комишах пониззя Дніпра" [4, т. 4, с.245], а муگیر - як вайлувату, грубу, неотесану людину

[4, т. 4, с.818]. Зневажливо - негативний образ, як бачимо, виникає завдяки актуалізації внутрішньої форми слова та стилістичним можливостям словотворчих афіксів.

Наголошуючи на суспільній ієрархізації, П.Куліш послуговується і лексикою, що характеризує класову структуру, соціальний, майновий стан і суспільні відносини представників різних верств населення України епохи Руїни. Це голота, мужики-гречкосії, сірома (сіромаха), сердюки; міщани, бояри, шляхта тощо.

Використовуються історизми і зі стилістичною метою - для створення пафосу минувшини України, звеличення її національних героїв. Імена видатних полководців, гетьманів, народних обранців, героїв визвольних воєн надають творові піднесеності й урочистості, відповідного настрою, сприяють виникненню навколо видатних персон ореолу відваги, самопожертви, героїзму, святості. Наприклад: "Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? [2, с.29]; "Ось, як був Кисіль, або Вишневецький Срема... [2, с.73]; "... обіщайтесь от перед братством Сагайдачного, що держатимешся за мене у всякій долі" [2, с.31] тощо.

Отже, аналізований роман П.Куліша "Чорна рада" насичений історичною лексикою, яка функціонує переважно як назви зниклих реалій і явищ, що мали місце в епоху Руїни. Використані зі стилістичною метою, історизми увиразнюють зміст, створюють історичний фон подій, надають текстові пафосності й урочистості або ж, навпаки, слугують негативній характеристиці персонажів чи предметів.

Аналіз історизмів свідчить про глибоке знання письменником історії України, героїчного минулого, вболівання за її нелегку долю, а також підкреслює майстерність митця у змалюванні колоритного образу козацтва.

Література

1. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. - К., 1993. - С. 216.
2. Куліш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання. - Х., 1990 (Тут і далі цитуємо за цим виданням).
3. Див. про це: Миронова Г.М. Загальні назви одягу в давньоруській мові // Мовознавство. - 1973. - № 1. - С. 50-59; Ніна Яценко. Історизми в романі П.Куліша "Чорна рада" (Назви одягу та козацької атрибутики) // Дивослово. - 1998. - № 5. - С. 15-17.
4. Словник української мови: В 11-ти томах. Редколегія: І.К.Білодід та ін.-К., 1970-1980 pp.